

VNÍMÁNÍ SVĚTA V POLÁRNÍCH PROTIKLADECH

Lidé (a zdá se, že na nonverbální úrovni i zvířata) mají tendenci vnímat každý z aspektů nás obklopujícího světa (i sebe sama) podvojně, jako dvojici protikladů typu dobrý × zlý, hmota × duch, pokrokový × reakční, užitečný × škodlivý, zděděný × naučený, horký × studený atd. Tyto „protiklady“ jsou prožívány jako kvalitativně různé, a mají proto tradičně i rozdílná jména a jsou pokládány za cosi neslučitelného, zcela a úplně opačného. V archaických indoevropských jazycích (a údajně zejména v čínštině) je však řada příkladů, kdy jedno slovo původně označovalo oba konce téhož polárního páru: latinské *altus* – vysoký i hluboký, *praestigium* – mámení i proslulost, *imago* – obraz i vzor, řecké *farmakon* – jed i lék, *hagios* – svatý i ohavný, *elpis* – strach z věcí příštích i jistota z „posichrování“ proti nim, anglické *apparent* – zjevný i domnělý, *virtual* – opravdový i zdánlivý, či byl u obou alespoň dobře patrný tentýž kořen: latinské *clamare* – křičet, *clam* – tajně, skrytě; *siccus* – suchý, *succus* – šťáva; německé *stumm* – němý, *Stimme* – hlas (někdy též slovní kořen nabývá v různých jazycích opačného významu – latinské *hostis* – nepřítel, české *host*; ruské *zapómniť* – zapamatovat si, *užásnyj* – strašlivý) atd. Časté je také spojení zcela protikladných slov, které se nakonec přikloní k jednomu z obou významů: anglické *without* („s“ + „bez“), německé *allein* (vše + jeden, sám), české strašně krásný atd.; blíže např. Freud (1910) ve své pozoruhodné práci *Über den Gegensinn der Urworte*.

Polární protiklady vyvolávají rovněž zcela opačné emocionální reakce, se snahou se k jednomu z protikladů přimknout a prohlásit jej za žádoucí,

správný či „dobrý“, popř. i jediný skutečně jsoucí, a druhý pocítovat jako nežádoucí, odpuzivý, hodný vyhubení či potlačení nebo dokonce vůbec neexistentní. Zejména dětinská mysl takto postupuje a jinak svět ani vnímat neumí, ale také ve světě dospělých, kde toto rozlišení zakládá „hodnotový systém“, je naznačený způsob vnímání světa zcela běžný a pro určitou kulturu či sociální skupinu většinou fixně daný. Problém je zčásti i v tom, že naše pozornost je jednobodová, což velmi ztěžuje chápání obou polarit „panoramaticky“, neřkuli nahlédnout, že obě mají ve světě své oprávněné místo a jsou stejně „cenné“. Jednou z charakteristických fází rané intelektuality (tzv. mudrcké stadium kultur) je uvědomění si tohoto „tajemného“ propojení protikladů a jejich vyrůstání ze společného kořene či sebe navzájem – jsou to výroky typu „Dionýsos a Hádes je tentýž“. Polární rozlišování různých aspektů světa pojmovými páry není zavádějící samo o sobě, naopak, přispívá k diferencovanosti našeho vztahu ke světu a naší schopnosti rozlišování, odpovídá i našemu rozdílnému kvalitativnímu prožívání obou složek téhož polárního páru.

RIZIKA POLÁRNÍHO VNÍMÁNÍ SVĚTA

Kamenem úrazu se však polární vnímání stává v okamžiku, kdy podceníme vznik těchto kategorií naší percepce a naším rozvrháváním pojmů a pokládáme je za světu imanentní a naprosto protikladně rozdílné. Vzhledem k tomu, že v průběhu civilizačního procesu infantilních aspektů člověka neubývá, ale naopak jich v procesu permanentní neotenzace přibývá (jak bude zmíněno dále), nebezpečí této dezinterpretace světa se s mírou „civilizovanosti“ nezmenšuje, nýbrž naopak spíše roste. I filosofie a věda a jejich způsob práce k tomuto procesu podstatně přispívají. Často bývá zvykem jednomu z těchto polárních pojmů přisoudit ontologický status a pomocí něj vysvětlovat ten druhý jako odvozený nějakou transformací či nedostatkem prvního: zlo jako nedostatek dobra – *privatio boni* – v teologických školách navazujících na Platona, altruismus jako rafinovanou transformaci egoismu v sociobiologii atd. Některé z těchto koncepcí pronikly i do klasické fyziky – popis chladu jakožto nedostatku tepla (tj. rychlosti pohybu molekul) pěkně vynikne na fenoménu mrazivého větru, kdy do nás „příliš rychle narážejí příliš pomalé molekuly“. V komoře je tma, protože je tam málo fotonů, nikoli příliš mnoho „skotonů“ (hypotetická elementární částiceka tmy od řeckého

skotos – temný). Obecně bývá oblíbenou figurou intelektuálních cvičení dokazovat, že něco, s čím máme každodenní zkušenost, vlastně není – třeba pohyb, přenos informace, svět mimo naši mysl atd.

Výše popsané počínání je v zásadě absurdní a je těžko pochopit jeho přitažlivost, neboť jednak by popis bylo možno vždy i obrátit, jednak mají ontologický statut vždy obě součásti polárního páru, neboť jsou obě „plnoprávnými“ součástmi světa. Většinou pouze nedisponujeme slovy (popř. tato už dávno zanikla), která by v sobě zahrnovala obě polarity, třeba „egoaltruismus“, asi jako pojem „bankovní operace“ zahrnuje ukládání na účty i vybírání z nich, což se jeví být činnostmi zcela protikladnou i po stránce subjektivního prožívání. Otázky po primárnosti jednoho či druhého člena pojmového páru jsou většinou emocionálně vnímány jako mimořádně lákavé, zásadní a hodné definitivního rozřešení: Je člověk svou podstatou dobrý, nebo zlý? Egoistický, či altruistický? Náchylný k práci, či k zábavě? Je primární hmota, či duch? Je primární ekonomická základna, či kulturní nadstavba? Je kultura totožná s přírodou, či je od ní zcela rozdílná? Je člověk produktem dědičnosti, nebo výchovy? Je člověk zvíře jako všechna ostatní, či je bytostně jiný? atd. Jedná se ovšem jaksi o „pubertální“ typ tázání a v zásadě o paotázky, na které není jednoznačná odpověď adekvátní stavu věcí, ale pouze ve stylu „jak kdy“, „jak v čem“, „částečně“, „vzájemně se podmiňují“ atd. Pokud už se jednoznačná odpověď objeví, není odpovědí, ale počátkem ideologie, která zakládá nový rozvrh zacházení se světem a společností, nikoli snad jejich lepší pochopení – odpovíme-li si na otázku, co je smyslem českých dějin, že zápolení Čechů s Němci, implikuje to náplň naší politiky na dalších padesát let. Otázky umožňující smysluplnou a jednoznačnou odpověď (Jaký je areál rozšíření stehlíka? Jaký je bod tání cínu? Kdy se objevil gotický sloh?) jsou naopak pocitovány méně existenciálně, jako cosi doplňujícího a z poznávacího hlediska méněcenného. Zatímco opakem takovýchto „malých pravd“ je omyl, opakem „velkých pravd“ je „velká pravda“ jiná, konkurenční.

NUTNOST ROZHODOVÁNÍ

Vzhledem k polárnímu charakteru našeho vnímání světa je člověk ve svém praktickém životě nucen činit vědomá rozhodnutí mezi dvěma alternativami, přičemž je zřejmé, že příkloněním se k jedné alternativě se

většinou natrvalo uzavírají možnosti té druhé: některé případy umožňují řešení graduální, třeba trávník trochu sekat a trochu nesekat, jiné však ne – do Ameriky nelze trochu odjet a trochu zůstat v Evropě či být jen „trochu“ gravidní. Ne náhodou vybavila lidová obraznost dábla četnými poukazy na „rozdvojenost“ – vidle, rohy, rozeklaná kopyta, „hadí“ jazyk – je to právě polární vnímání světa a z něho plynoucí svoboda volby či nutnost rozhodování, co je základním zdrojem našich obtíží, co ale zakládá i lidství jako takové. Krásně to poeticky vyjadřuje známý biblický obraz Adama, Evy a hada pod stromem „poznání dobrého i zlého“: pojetí jeho ovoce působí v posledku „vyhnání z ráje“, tj. ztrátu přírodní samozřejmosti, v níž žijí zvířata.

Tato rubová strana lidské svobody (hezky to vyjadřuje německé úsloví *Wer hat Wahl, der hat Qual*) vede k tendenci „ostrá“ rozhodnutí minimalizovat a nechávat je někdy provést buď losem či obdobnou stochastickou metodou (volby v demokratických zemích), popřípadě jinou osobou, která je do případu jen minimálně involvovaná, jeho účastníky nezná a usuzuje pouze z formálních náležitostí. Odtud pochází i požadavek nepodjatosti soudců: ne náhodou se úsudek a rozsudek jmenují ve většině jazyků stejně nebo podobně – například německé *Urteil*. Výsledky „polárního“ uvažování jsou často spíše prostředkem útlaku a manipulace nežli poznávání a nelze v nich přehlédnout hrozivý podtón („Chci slyšet objektivní fakta, ne subjektivní tlachání“ – „Bud' je to pokrokové proletářské dílo, nebo reakční buržoazní žvást“ – atd.). To, co je z věcných důvodů nutné v administrativě a je většinou spojeno s vědomím určitého násilí na skutečnosti – stavební povolení nelze vydat i nevydat, byť část důvodů mluví pro a část proti –, není naprosto nezbytné v „poznání pro poznání“, kde je nutno si uvědomovat i druhý aspekt věci a nepomíjet jej. Zajímavým příkladem v tomto směru je administrativní vyhlašování církevních dogmat ve věroučných sporech – přijaté dogma bývá většinou intermediární povahy mezi dvěma myslitelnými extrémy, jejichž vyznatelé bývají „prokleti“.

Pochopitelně poznání a akceschopnost jsou nepřímě úměrné a radikální akci vyvolá jen úplné zanedbání druhého konce polárního páru – třeba přesvědčení o radikální přednosti kolektivního vlastnictví před osobním či o nadřazenosti jedné rasy nad druhou. Oproti evropské tradici, která vždy vyostřování polárního myšlení přála, měl Dálný východ spíše koncepci vyrovnávání protikladů – když bylo v provincii příliš lupičů, nechal je guvernér hubit, bylo-li jich tam příliš málo, nějaké tam pozval,

protože pár loupežníků v horách k pořádné provincii jaksi patří. Novodobá evropská touha po ekologické rovnováze i s ochranou predátorů je jednou z mála okcidentálních myšlenek tohoto typu. To, že rovnováha je lepší než nestabilní stavy, je samozřejmě v posledku také věcí víry.

Lidská činnost navíc od svého počátku přispívá ke vzniku polárních rozhraní a napětí na nich (příroda × kultura, zemědělská krajina × divočina, ale třeba i metalurgie a další tradiční technologie). Novověká „vědoteknika“ toto dichotomické odseparovávání a vznik napětí s možností čerpání energie na rozhraních provádí ve velkém a v dříve nebývalé míře. Jako příklad mezi mnoha jinými by mohly sloužit kompjútry představující rejdiště milionů rozhraní, elektrické články či tepelné stroje. V tomto bodě se pozoruhodně stýká myšlení technické – propojení ohně a vody v parním stroji či kovů s rozdílnou elektronegativitou v elektrických článcích – a archaické, spojující třeba posvátný předmět s opovrhovaným, například hostii s ropuchou, za černomagickými účely. Podobně působí také propojení lidí z různých konců společnosti. Tomu napomáhá i výrazné „polární“ myšlení v humanitních naukách, vedoucí i k nejrůznějším separacím společenským – třeba mezi novodobými národy, Západem a Východem, mezi pohlavími atd. I zde vznikají na rozhraních velké energetické potenciály, které se pak mohou projevit společenskými převraty a kataklyzmaty. Je nabíledni, že polární myšlení, spojené navíc s emocionálně-hodnotitelskými tendencemi, vede k paradoxům, kdy neustálým přiživováním jednoho polárního konce páru vyvoláváme kdesi ve skrytu růst toho druhého, který se na nás odkudsi ze zálohy vrhne jako šelma ze stromu. Po desetiletích intenzivní komunistické výchovy převážila touha po „kapitalismu“, jezuité kdysi odchovali osvícence, ti zase romantiky, ti opět kritické realisty atd. Takovéto pulzování na nejrůznějších rovinách je pro svět čímsi typické a rytmy typu systola-diaštola, nádech-výdech atd. jsou od živého světa neodmyslitelné, stejně jako cykličnost, která je ostatně typická i pro svět neživý, třeba nebeských těles.

PRINCIP ENANTIODROMIE

Většina „polárně“ motivovaných lidských snah má v posledku opačné důsledky, než jak byly zamýšleny: intenzivní hubení plevelů vede ke zvýšení jejich zdatnosti, zejména třeba odolnosti vůči herbicidům; touha po osvobození pracujících vedla v Sovětském svazu k jejich největšímu

ujařmení a vykořisťování všech dob; úsilí inkvizice radikálně zúčtovat s ďáblem na svět teprve přivedla „ďábelství“ v otevřené formě atd. K témuž výsledku se lze dobrat často naprosto protichůdnými cestami – spáleniny a omrzliny bývá mnohdy obtížné rozeznat; obdobného medicínského účinku lze často dosáhnout jak farmakologicky, tak i chirurgicky, popř. psychoterapeuticky; přísný ochranný režim rezervací nezřídkka vede k vyhynutí chráněných druhů atd. Každý děj či stav už v sobě nese zárodky děje či stavu opačného, jak je pěkně znázorněno na známém čínském diagramu propletení principů *jin* a *jang* (obr. 1). Jung nazývá toto povstávání jednoho protikladu z druhého *enantiodromií*, protiběhem – například rodičovská péče o děti nese kromě sebeobětavé lásky také stopu týrání a destrukce, které však běžně nebývají tak velké, aby dítě jakž takž nevyrostlo. Tyto zdánlivé paradoxy, do nichž se při bližším poznávání světa nutně dostáváme (známé jsou zejména v subatomární fyzice), nejsou ani tak výpovědí o paradoxnosti světa jako takového, jako spíše o paradoxnosti pojmového a myšlenkového aparátu, kterým se jej snažíme zmocnit. Svět pochopitelně není problematický ve své podstatě, ale problematičnost do něj vnášíme my svým interpretačním aparátem: vrabec má zajisté strach z krahujce i „problémy“ se svými spoluvrabci, ale „problém“ speciace či mechaniky ptačího letu je zajisté problém náš.

Obr. 1 Čínské schéma vztahu polarit *jin* a *jang*, kde každá z nich v sobě nese zárodky svého opaku.

Jung a samozřejmě celá řada starších myslitelů pokládali za žádoucí zahrnutí obou „konců“ téže polarity v jednom člověku, stav zvaný *coniunctio oppositorum*, spojení protikladů. Je to samozřejmě stav vedoucí spíše k „moudrosti“ – být dynamiku nevylučující – nežli k velké akceschopnosti. Naopak duševní fixace na jeden pól vede nutně ke zklamání, ne-li zoufalství: „Tak vzorně a bez hříchu jsem žil, a přece...“, „tak jsem ji měl rád, a ona...“, „tak jsem byl opatrný, a přesto...“, „tak dobře jsme ho vychovali, a on...“. Jednostranná fixace například na prodloužení života bez ohledu na jeho kvalitu je jedním z kamenů úrazu současně západní medicíny, nenahlížející, že smrt k životu patří a je jeho nutným vyústěním.